

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Filozofická fakulta

Katedra bohemistiky

Lucie Plocová

3. ročník – prezenční studium

Česká filologie se zaměřením na editorskou práci ve sdělovacích prostředcích

Analýza postav a motivů Továryšstva Ježíšova

Analysis of persons and motives in Továryšstvo Ježíšovo

Bakalářská diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. Erik Gilk, Ph.D.

OLOMOUC 2008

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a uvedla v ní všechny použité zdroje a literaturu. Rozsah práce činí 82 231 znaků včetně mezer.

V Olomouci dne 30. března 2008

.....

Téma: Analýza postav a motivů Továryšstva Ježíšova

Autor: Lucie Plocová

Vedoucí práce: Mgr. Erik Gilk, Ph.D.

Práce analyzuje dvojice postav, které se během děje neustále utvářejí, posléze rozpadají, nebo koexistují vedle sebe. Skladba těchto dvojic se mění v závislosti na shodných či rozdílných životních situacích, získaných zkušenostech a názorech. Díky tomu mají postavy ve dvojicích mnohé rysy společné a některými se naopak od sebe odlišují.

Pozornost je věnována také podrobnějšímu rozboru motivické a symbolické roviny, které autor v románu přisoudil podstatné místo a která obohacuje příběh o mnoho dalších vrstev, významů a spojitostí. Některé z nich vyplouvají na povrch už při prvním přečtení, ale u mnohých se objevuje ještě více významů a souvislostí až po pečlivějším zkoumání, které je součástí práce.

Klíčová slova: česká próza 20. století – historický román – Jiří Šotola – jezuité

Děkuji Mgr. Eriku Gilkovi, Ph.D. za ochotu při vedení mé práce, za vstřícnost, za cenné podněty, připomínky a poskytnuté materiály.

Obsah:

Úvod	6
1. Paralely a rozdíly mezi postavami	8
1.1 Páter Had/hraběnka	8
1.2 Páter Had/otec Křížulka	17
1.3 Páter Had/Matěj Tanner	20
1.4 Páter Had/páter Jan Libertin	22
1.5 Páter Had/Tomáš Pešina z Čechorodu	23
1.6 Páter Had/Šimon Hampl	24
1.7 Páter Had/Jan Křtitel Abrahám	25
1.8 Otec Křížulka/Ondřej Zich	27
1.9 Hraběnka/otec Křížulka	28
1.10 Hraběnka/hejtmanka	29
2. Motivy a symboly	30
2.1 Kámen	30
2.2 Písek	34
2.3 Symbolika černé a bílé barvy	34
2.4 Vůz	36
2.5 Vězení	37
Závěr	39
Seznam použité literatury	41

Úvod

Jiří Šotola patří mezi spisovatele na středních školách neprávem opomíjené. Do skupiny spisovatelů, kteří píší historickou prózu a o nichž se učíme, patří Vladimír Körner nebo Vladimír Neff. Ale o Jiřím Šotolovi jsem poprvé slyšela až na vysoké škole.

Jeho životní příběh je velice zajímavý a bezpochyby lze jeho vliv vysledovat také v díle. Válka a především Šotolovo nucené totální nasazení ho donutily přerušit studium konzervatoře a z politických důvodů nesměl po roce 1970 pět let publikovat. Možnost být opět oficiálně vydáván musel vykoupit veřejnou kritikou svého působení ve Svazu československých spisovatelů a v Literárních novinách. Podobné životní zkušenosti nejenže dal do vínku také hrdinům svých historických románů, ale jejich zřetelný odraz je patrný především v jeho názoru na postavení člověka ve své době.

Šotolovy postavy jsou různé – inteligentní jezuita, nevzdělaný vojenský dezertér, přízemní církevní hodnostář bez víry – ale ať jsou jejich povahy jakkoli rozdílné, všechny spojuje jeden charakteristický rys, a tím je nemožnost jakkoli ovlivnit dějiny plynoucí kolem nich. V životě člověka existuje jen jedna volba. Může se postavit proudu dějin valících se kolem něj, ale již předem je odsouzen k nezdaru. Nebo se může nechat dějinami unášet, ale rezignaci na život vykoupí ztrátou své svobodné vůle.

Všeobecnou platnost své myšlenky Šotola prokazuje v románech odehrávajících se v různých časových obdobích. Nejenže nám tímto způsobem ukazuje, že člověk nemůže nad dějinami vyhrát bez ohledu na období, v němž se nachází, ale zároveň upozorňuje na sklon historie neustále se opakovat. Ačkoli na první pohled nemá přelom 14. a 15. století, 2. polovina 17. nebo začátek 19. století nic společného, pro prostého člověka je život v každém z těchto období stejný. Nemá možnost řídit se vlastní svobodnou vůlí, hlavní vliv na jeho život má někdo výše postavený a z této situace není východisko.

V *Tovaryšstvu Ježíšovu*, prvním ze série těchto historických románů, se k tomuto poznání dopravuje jezuita páter Had. Ačkoli je příslušníkem mocné náboženské organizace, která ovlivňuje život tisíců lidí, zpočátku je pro něj problematické upírat svobodnou vůli ovdovělé hraběnce a zároveň jí vnucovat tu svoji, zdánlivě vlastní, ve skutečnosti však perfektně zpracovanou představenými řádu. Později, díky nátlaku a hrozbám v sobě tuto schopnost objeví a na hraběnce úspěšně uplatní. Zaplatí za to svou osamělostí, necitelností a především zničením jemu nejbližšího člověka – hraběnky. Po

jistou dobu dokáže přehlížet následky svých činů a vnitřně si je omluvit, avšak po hraběčině smrti si naplno uvědomí, jak moc jí ublížil. Přiznání si svého podílu na hraběčině krutém životě a předčasné smrti, lítost nad jejím skonem a pochopení svého negativního přínosu pro dějiny zlomí Hada a podepíše se na jeho náhlém úmrtí ve stejný den jako hraběnka.

V knize se vyskytuje celá plejáda dalších postav, které postupně svými názory a činy zásadně ovlivňují Hadovo smýšlení a jeho další konání. *„Lze říci, že v jistém smyslu je Šotolův román založen na trvalém vyjevování protikladnosti rozmanitých dvojic – protihráčů v dějovém vývoji. [...] Brzy si však uvědomíme, že vlastně všechny důležitější postavy románu se postupně stávají součástmi takových dvojic, které na jedné straně vyjevují a zvolna rozvíjejí základní konflikt románu – jeho ideovou rovinu – a na druhé straně jsou hybnou silou jeho epické, dějové linie. Hlavní postavy jsou přitom zpravidla postupně, popř. střídavě součástí více takových dvojic.“¹*

Cílem této práce je analyzovat skladbu těchto dvojic a objasnit důvod jejich vzniku. Kvůli analýze vypracuji podrobnou charakteristiku členů těchto dvojic a určím jejich výše zmiňované protikladné rysy, díky kterým se vytvářejí konfliktní situace posouvající děj kupředu. Abych přiblížila důvod vzniku dvojic, zaměřím se zároveň také na nalezení rysů, které jsou pro jejich členy shodné, a poukážu na jejich důležitost v románu kvůli hlubšímu pochopení jejich konání.

V Šotolových románech je na první pohled patrné množství symbolů a motivů. Jejich role v ději je zásadní, neplní pouze estetickou funkci, nejsou jen efektním doplňkem. Jejich podrobným rozborem získám plejádu všech významů, které v sobě mají obsaženy, a ukážu jejich úžasnou rozmanitost. Navíc poukážu na odlišné významy těchto symbolů pro různé postavy a také na proměnu těchto významů pod vlivem času a životních zkušeností.

¹ Kolár, J.: Rozhovor nad románem Jiřího Šotoly Tovaryšstvo Ježíšovo. Orientace 5, 1970, č. 3, s. 81

1. Paralely a rozdíly mezi postavami

Většina postav z Šotolova románu se v určitém životním období podobá jiným postavám, ale posléze se během času změní a začne kopírovat život zase někoho jiného. To znamená, že téměř u všech postav, ať už stojí na opačných stranách nebo zastávají stejný názor, dokážeme nalézt alespoň po nějakou dobu totožné rysy. A týká se to jak postav ústředních, tak postav epizodických. Je to dáno především dějovými peripetemi, shodnými či podobnými situacemi, do nichž je autor uvádí. Tyto situace se na dalším životě těchto postav často podepisují různými způsoby.

1.1 Páter Had/hraběnka

Ústředním vztahem knihy je vztah hraběnky a pátera Hada, který postupně prochází komplikovaným vývojem. Když páter Had přichází na Košumberk, je pevně rozhodnut nezajmout v hraběncině životě žádné jiné místo než post jejího zpovědníka. Ačkoli je hraběnkou přijat vlídně, zaujme vůči ní na začátku negativní postoj, protože není připraven na otevřenost a upřímnost, které jsou hraběnce vlastní: *Ta žena se snad chystá předložit mi svůj osud, vyhrábnout ho jako vnitřnosti z kuřete, naložit mi ho syrový rukama na talíř, a už hned k snídani. Pět roků sama; jako když otevřeš zksylé pivo.* (28)

Oba od sebe očekávají něco jiného. Hraběnka chce mít přítele, důvěrníka, člověka, s nímž si bude moct povídat a svěřit se mu se svými obavami a myšlenkami. Páter Had myslí výhradně na svůj úkol, vidí svůj cíl ve spasení hraběnky a nemá zájem sdílet s ní její pocity. Ale již při jejich prvním setkání si uvědomuje, že je donucen přijmout účast na jejím osudu. Zpočátku bojuje s tím, že *stále ještě neměří život oné ženy desaterem božích příkázání a sedmerem hlavních hříchů a zbůhdarma myslí na její klid a štěstí* (45), zároveň si ale nepřestává uvědomovat, že toto není jeho úkolem. Dokonce po devíti týdnech poprosí představeného o jiné posláním, ale je mu jasně vysvětleno, že hraběnku bude připravovat pro smrt, a ne pro život a je mu rovněž vyhrožováno vyloučením z řádu. Páter Had se ocitá pod ještě větším tlakem: na jedné straně se nemůže vzdát členství v řádu a z toho vyplývajících povinností, na straně druhé si uvědomuje hraběncinu chuť k životu, jakkoli trpkému, a už tuší, že kvůli řádu bude nucen obětovat hraběncinu spokojenou budoucnost. U chladného a věcného muže se čím dál silněji projevuje dosud nepoznaný cit - lítost. *Páteru Hadovi přišlo líto hraběnky, víc než kdy doposavad líto, snad že byl tak zesláblý, zlomit kmen a drzou korunu zahrabat do*

prachu, božemůj, otče rektore, vždyť jakoupak drzou, jakoupak korunu, s dítětem za ruku se teď brodí někde sněhem, ani do kočáru jim nezapřáhnou, kampak by ostatně taky jela, už asi nikdy neuvidí ples, kavalíry, turnaj, lustry, divadlo, postaráte se, aby se nikdy nevdala, božemůj, rektore, ona i beze mne se už nikdy nevdá, nechce, bojí se, dcera se jí vdá, za pár let se jí vdá a ona bude pak už dočista sama, žádné tance, žádné návštěvy, zestárne na Košumberku, jestli ji do té doby nevyženem, zestárne na Košumberku s bláznivým otcem Křižulkou, kterého sem uklidili, aby si tu dožil do smrti, smutný lidský osud, teskný život, hořkost, ponížení, samota. (77-78).

Ačkoli na něj hrozba vyloučení velmi zapůsobí, lítost nad hraběčným smutným životem převáží. Had se sice snaží vyhovět přání řádu, ale ne tak usilovně, jak by měl, hraběnka má na něj stále jistý vliv, aniž by ho vědomě uplatňovala. Ona sice nezná hrozbu visící nad jejím zpovědníkem, ale tuší něco takového. Proto se snaží páterovi vycházet vstříc a svou upřímností mu mnohé záležitosti ulehčí. Toho páter Had rád využije.

Aby splnil povinnost vůči řádu, vymámí z hraběnky alespoň zaplacení stavby mariánské kaple, a aby posílil svou roli duchovního rádce a zpovědníka, prozradí hraběnce, která podle něj stále nemá náležitou míru úcty vůči Bohu, že její manžel spáchal sebevraždu. Chce jí tím ukázat, že skutky Bohu nelibé, jako třeba hýřivý a frivolní způsob života jejího manžela, jsou vždy tvrdě potrestány, a zároveň v ní vyvolá obavy o její posmrtný život.

Ale na druhou stranu nevyžije mezní situace, kdy hraběnce smrtelně onemocní poslední dítě a ona v nejvyšším zoufalství nabídne Hadovi, že odkáže Košumberk Tovaryšstvu a odejde do kláštera. Toto rozhodnutí jí vymluví, ačkoli je mu už nějakou dobu jasné, že právě to je cílem řádu. Trvá jen na složení vdovského slibu, neboť i tímto méně významným skutkem dokáže svým představeným, že jejich instrukce plní.

Až dosud spojovala hraběnku s páterem Hadem samota. Ačkoli Had tvrdí, že v Tovaryšstvu nikdo nežije sám, je sám bez rodiny stejně dlouhou dobu, jako je hraběnka bez své milované matky. Byla sice od té doby dvakrát vdaná, ale její manželství nebyla příkladná a hraběnka bývala po většinu času sama, bez manžela. Páter Had se sice zaštiťuje společností svých druhů z řádu, ale jediné přátelství, které od vstupu do řádu navázal, bylo plaché kamarádství s Tomášem Pešinou z Čechorodu, s nímž se stejně musel zanedlouho kvůli řádovým povinnostem rozloučit. Hraběčino vnímání Hadova

údajně spokojeného života v řádu dokládá její věta: *Moje tovaryšstvo se jmenovalo Jindřich Vilém Slavata. (86)* Ale v této chvíli se situace již definitivně mění a hraběnka a páter Had se k sobě začínají přibližovat.

O jejich sblížení svědčí, že když se hraběnka svěruje páterovi během nutné generální zpovědi, zvítězí v Hadovi přátelství vůči ní do té míry, že potlačí svou pozici duchovního rádce a málem jí zapomene dát na konci rozhřešení. Jejich vztah se stal natolik přátelským a otevřeným, že ačkoli je jejich rozhovor původně zcela formální, postupně v něm převládá porozumění. Přesto vzápětí z donucení řádu přinutí hraběnkou nést svou polomrtvou dceru při slavnostním průvodu a obětovat její život Panně Marii, ačkoli jí to předtím rozmlouval.

Během dceřina boje se smrtelnou nemocí se hraběnka, stejně jako občas páter Had, projevila jako bezohledný sobec, když uvěřila, že jedinou nadějí pro její dceru je přímý kontakt s údajně zázračným obrazem Panny Marie. Nedbala varování pátera Hada, že nemoc její dcery je prudce nakažlivá a že obrazu se budou v krátké době dotýkat děti, prosadila si svou a její dcera se skutečně uzdravila. Ale zaplatily za to smrti jiné dvě děti, které umřely na tutéž nakažlivou chorobu přenesenou na ně z obrazu.

Ve stejnou chvíli uvěřila hraběnka tomu, že je obraz zázračný, ačkoli jí o jeho moci již dříve řekl bratr, který jí malbu daroval. Páter Had v moc tohoto obrazu neuvěřil nikdy.

Konfrontován tváří v tvář hraběčině lidskosti a jejím životním zkušenostem si páter Had uvědomuje, že ačkoli je jeho posláním vést její pozemský život, sám nemá žádné zkušenosti, žádný život a tedy ani právo radit. *...a teď jí začnu kázat, že království naše není z tohoto světa, evangelium svatého Jana kapitola osmnáctá, odstavec třicet šest, a že tedy trápení, křivdy, smrt jsou vlastně žádoucí, jenomže já vůbec nevím, jak to všechno přesně je, nemám s tím ani nejmenší zkušenost, Vaše hraběcí milosti, nemám ponětí, co lze vlastně hledat za potěšení na tomto světě, a zda nenalézt či ztratit to je trýzeň nebo směšnost, já vůbec nevím, neplivám-li na život jen proto, že žádný život neznám a patrně už ani nepoznám, a tedy nejsem-li jen samá pýcha a samé hlupství a nejsem-li samá samota, v které možná dokáže být Bůh, ale člověk se v ní stává jen svou vlastní sochou, uplácanou ze starého ovčího sýra, je to tak, dědečku Vergilie? (131-132)*

Svémi dotazy ho hraběnka postupně nutí uvažovat o víře jinak než jen ve frázích naučených v semináři či vyčtených z knih. A uzavřený páter Had nakonec přiznává, že zná život jen málo, že předstírá znalost reality. Pochopí, že vítězstvím člověka je být

užitečný na jakémkoli místě a v jakékoli míře. Zároveň touží pomoci lidem na panství, a využívá tedy svého vlivu na hraběnkou, aby snížila robotní dny, odpustila dluhy nebo založila školu.

Po dvou letech si páter Had s hraběnkou uvědomí, že překročili meze vztahu zpovědník-zpovídající se a že mezi nimi vzniklo přátelství.

- *Ano, ale zpovídat vás je malá práce. Vůbec už to ani není práce.*

- *A co je to?*

- *Těžko říct. Neumím to pojmenovat.*

- *Přátelství? Co je vám? Bojíte se toho slova? Snad není tak strašné. Vy jste pro mne dobrý přítel, otče. Smím to tak pojmenovat?*

- *Děkuju vám. (139)*

I toto nevinné vyjádření dělá páteru Hadovi problémy, nechce se k hraběnce příliš přibližovat. Ale ještě daleko hůř mu je, když na Košumberku přenocuje mladý švihák arcibiskup Valdštejn, který svým dvořením se stále krásné hraběnce fatálně zasáhne do jejich vztahu, aniž by si to ovšem kdy uvědomil. Had zjišťuje, že na hraběnkou žárlí, jako by mu patřila, ačkoli mezi nimi nikdy neproběhlo nic odvážnějšího než rozhovor o přátelství. Jeho směšné žárlení neujde ani hraběnce, která mu vysvětlí, že k tomu nemá důvod.

Aby se dostal ze svého bolestínského rozpoložení a oprostil se od přemýšlení o hraběnce, rozhodne se Had tvrději pracovat pro slávu řádu. Proto hraběnce ještě během jejich rozhovoru o jeho zbytečné žárlivosti oznámí stavbu jezuitské rezidence a z toho vyplývající důsledky, tedy že stavbu zaplatí ona. Přiměje ji tím definitivně pochopit, co už jí delší dobu leží v hlavě, totiž že o panství přijde. Přesto mu hraběnka stavbu slíbí. Vzápětí by na tento slib nejraději oba zapomněli, ale Had už napsal zprávu představenému a nebylo cesty zpět.

Blízký vztah mezi nimi zaznamená i páter Radvanovský, Hadův představený, který přijíždí dohodnout stavbu rezidence a její zaplacení hraběnkou: *Zajímal ho jaksi víc než úměrně osud té jeho zdejší penitentky, té pěkné hraběnky. Radvanovský zaznamenal ledacos. Pohledy, barvu hlasu. Jednání s hraběnkou pak vedl už jen sám. (184)*

Páter Had si neuvědomil důsledky svého činu, a když hraběnka nahlas řekne, že dá jezuitům Košumberk, neovládne se a šokován vstane, aby jí tento nápad vymluvil. Ale vedle něj sedí Radvanovský a včas zakročí.

Dalším přelomovým okamžikem jejich vztahu je slavnost při příležitosti kladení základního kamene jezuitské rezidence. Ačkoli položení základního kamene má symbolizovat počátek, pro přátelský vztah hraběnky a pátera Hada znamená naopak konec.

Na Košumberku se opět objevuje arcibiskup. Páter Had zase žárlí a svůj vztek si vybije na hraběnce, která si uvědomuje, že jí arcibiskupovo svádění přináší poslední příležitost užít si trošku života. Proto úmyslně poruší svůj vdovský slib čistoty, k němuž patří i nošení výhradně černých prostých šatů bez ozdob a na večerní slavnost se oblékne jako skutečná šlechtična. Při hádce Hada s hraběnkou ani jeden z nich neváhá použít zákeřné a zraňující úderu. Páter Had se ohání svým právem zpovědníka a odmítá hraběnce udělit rozhřešení, pokud nepřestane flirtovat. Hraběnka zase vmete Hadovi do tváře, že s arcibiskupem dnes stráví noc a že rozhřešení jí udělí kdokoli jiný, třeba právě arcibiskup. Nakonec pátera vykáže ze svých komnat. Přestože má hraběnka možnost své výhrůžky splnit, nakonec to neudělá, arcibiskupovi se nepoddá, slib zůstane neporušen. Po patnácti letech Hadova působení na Košumberku je dostavěna a slavnostně předávána jezuitská rezidence. Mezitím vztah mezi hraběnkou a páterem dost ochladl, ani jeden z nich se již nesnažil ho udržovat.

Stáli proti sobě, oba v černém, přidělení si, jeden druhého si nevybral, stáli proti sobě, stáli spolu pod jedním stropem, přidělení si až do smrti, cizí, samotní a spolu, jeden druhému jediná záchrana, jeden druhému neštěstí, jeden druhému člověk. (255)

- Vidíte, už jste superior. Zůstanete mým zpovědníkem?

- Jak si přejete, Vaše Milosti.

- Pro mne za mne zůstaňte. Kde bych vzala jiného? (256)

Hraběnka má páteru Hadovi za zlé, že si vymyslel rezidenci, a obviňuje ho, že je jako kámen, který vůči všemu zlhostejněl.

Když hraběnce zemře poslední dcera, rozhodne se, že dobrovolně předá Košumberk jezuitům, dobře ví, že jí ho stejně dříve či později vezmou. Páter Had nechce její dar přijmout, rozhodnutí jí rozmlouvá a vyslovuje důvody, proč by si hraběnka měla Košumberk nechat. Nakonec ji poprosí, aby se poradila s příbuznými, a ona jeho rady poslechne. Ale když páteru Hadovi nařídí jeho představený, aby hraběncin dar jezuitům přijal, poslušný páter Had to učiní. A to i přestože hraběnka v něj vkládá svou důvěru a nechává ho, ať mluví za ni, a doufá, že její dar opět odmítne. Jedinou její obranou proti

nečekanému Hadovu činu je to, že si na radu svého praktického zetě ve smlouvě o darování vymíní, že bude na Košumberku bydlet až do své smrti.

Bohužel, i tento ústupek jí páter Had na příkaz svých představených věcně a bez lítosti vymluví, čímž napravuje svou chybu.

Nebránila se. Ptala se jenom, z čeho bude žít. A on jí připomněl, že má podíl na kladenském panství. Ptala se také, kde bude žít; či má snad naslinit prst a táhnout jako kejklíř nebo provazolezec? A on zavedl řeč na řád kajícnic svaté Magdalény a jeho pěkný zahražanský klášter. Ptala se, komu je to všechno dobré. A on odpověděl, že Bohu. Pokusila se ještě namítnout, že deset roků je mnoho, tak dlouho ona určitě už žít nebude; skoro to vypadalo, jako když slibuje, že nebude tak dlouho žít. A on mlčel, otočil se a díval se z okna; jeho záda jako by říkala, že na nic takového se bohužel nelze spolehnout. Pak už se nebránila. (278)

V této chvíli Had k hraběnce již nic necítí, vzpomíná na její obvinění, že je jako kámen, a myslí si, že opět jen plní svůj úkol, ale už je natolik poučený a zlomený životem, že jej plní pro řád s radostí, je rád, že je poslušný.

Tímto činem nepřímou donutí hraběnkou, aby se odstěhovala ze zámku do malého domku kousek od Košumberku. Jejich vztah se tím definitivně přetrhne. Hraběnka už Hada jako zpovědníka nechce, raději se chodívá zpovídat do kaple stejně jako ostatní. Páter Had ví, že neměl brát hraběnce Košumberk, na druhou stranu je si vědom, že tento skutek už nelze napravit, proto se jí raději vyhýbá a snaží se na ni už nemyslet.

Had je také je příčinou hraběncina definitivního odchodu z mariánské kaple, jejíž stavbu zaplatila, když podléhá Hamplovi a nechává ho předvést falešný zázrak a dokonce se přidává ke kamenování člověka, ač luterána, dokonce jednoho ze slavatovských potomků. Hraběnka raději začíná chodit do vedlejšího městečka Luže, do kostela svatého Bartoloměje. Ačkoli postupně přichází díky jezuitům o majetek, získává soucit a náklonnost svých bývalých poddaných, proto ke svatému Bartoloměji začíná chodit mnohem více lidí, než se jezuitům líbí. Pomocí výhrůžek a nátlaku je jezuité zase dostanou zpátky na Chlumeck, přesto ještě páter Had přinutí hraběnkou, aby znovu začala navštěvovat jejich kapli a nedávala lidem špatný příklad.

Mluví s ní po dlouhé době a hraběnka se mu svěří, že se jezuitů bojí více než Boha a že mluví s kameny. Když to Had uslyší, předvolává si k výslechu do rezidence hraběncinu společnici Zuzanu Horeckou a zjišťuje, jestli skutečně hovory s kameny probíhají.

Zuzana vše zapře a svou paní varuje, takže hraběnka si s kameny i s dušemi mrtvých nadále povídá opatrněji a páter Had nemá důvod dále pátrat po tom, zda je hraběnka ve spojení s ďáblem. Když ji později opět uvidí v kajícím průvodu s trnovou korunou na hlavě a uvědomuje si, že ji nejspíš brzy čeká smrt, jeho mysl zcela podléhající řádu ho přesto dokáže přesvědčit, že má být hrdý na to, že hraběnku přivedli k Bohu i za cenu toho, že zlomili jejího ducha, úplně ji ožebračili a dost pravděpodobně se svým neustálým nátlakem podepsali na jejím šílenství.

Ukazuje se, že jsme této ženě neublížili. Bůh moudře spojil naše kroky s jejími. Přilákali jsme ji na cestu pokory, přivádíme ji pod trnovou korunou do náručí laskavého anděla. A ona tím zkrásněla a stala se člověkem, rezným jako látka na rubáš, vznešeným jako mramorový práh katedrály, člověkem stvořeným k obrazu božímu, jehož se nemůže dotknout bláto hanby a potupy. Kdybychom jen proto přišli na Košumberk, nepřišli jsme nadarmo. Oklikami a trápením, ale přivedli jsme ji nakonec k pravdě. Páter Had cítil velkou radost. Anebo aspoň úlevu. (340)

Dokáže sám sebe přesvědčit, že úkol, s nímž ho řád poslal na Košumberk, je splněn, že hraběnka je teď šťastnější a lepší člověk. Smiřuje se s tím, vždyť účel světlí prostředky, a zároveň si odpouští nevybíravé způsoby a metody, kterými toho dosáhl, neboť to vše dělal výhradně pro její blaho.

Podezřívavého Hampla neuspokojí vysvětlení, že hraběnčino povídání si s kameny je jen důsledkem její duševní choroby a nemá nic společného s démonickými silami, a donutí přes jeho odpor pátera Hada, aby si o tom s hraběnkou promluvil a dokázal tak svoje tvrzení o čistotě její duše. Ale když hraběnka Hadovi upřímně vypovídá, že ji skrze kameny a duše mrtvých chodí navštěvovat Bůh, reviduje Had svůj původní názor, přivede ostatní jezuitu z rezidence a vymítá z hraběnky ďábla. Dramatická scéna se podepisuje na hraběnčině zdravotním stavu, která téměř rok balancuje mezi životem a smrtí. Navíc jí odeberou ony „ďábelské“ kameny, kameny, které pro hraběnku znamenají více než cokoli jiného na světě.

Hraběnka ležela a ani nevnímala, když jí pod postelí štáral holi a když po hrstech vynášel její poslední rodinu, její přátele a pážata a posly, její slyšící hluché, její mluvící němé, její živé mrtvé, maličké, větší, bílé, tmavší, ostré i moudré omluté, které už znala i jménem, kteří věděli všechno, kteří ji slyšeli líp a odpovídali jí laskavěji než regimenty horlivých a rozpálených křesťanů. (343)

Když se konečně uzdraví a chce se jít podívat do kaple na Chlumku, zjišťuje, že kapli už dávno strhli a na jejím místě se staví chrám. Hampl jí v žertu navrhne, že stavbou chrámu očistí své ruce pošpiněné stykem s ďáblem, a hraběnka tedy začne pracovat s ostatními zedníky. Aniž to tuší, pomáhá při stavbě sklepa, do něhož je později uložena její rakev. Fakticky i symbolicky si kope svůj hrob. Páter Had ji kvůli jejímu zdraví sice žádá, aby mohl pokračovat místo ní, ale hraběnka si své veřejné pokání vzít nenechá, ačkoli ji práce na stavbě fyzicky ničí.

Přestože původně je páter Had proti hraběčině pomoci, změní názor, když vidí, že její příkladná práce přitahuje na Chlumek mnoho dalších kajících, a uznává, že se opět zmýlil, když ji ze stavby vyháněl, že její činnost je Bohu milá, a sám přidává ruce k dílu. Zpráva o tom, že si lidé vlastníma rukama staví chrám, se rychle donese až k Hadovým představeným a přinese mu hodně chvály. Ale hraběnka už fyzickou námahu nezvládá a přestane na stavenišťe chodit, což způsobí také odchod ostatních kajících. Aby se páter Had vyvaroval problémů, které by při blížící se návštěvě jeho představených hraběčina absence na stavbě vyvolala, nutí hraběnku, aby navzdory své nemoci a stáří zase začala pracovat. Z jeho vztahu k hraběnce se už dávno vytratilo přátelství, pochopení i lítost, ale tvrdost a bezcitnost, s jakou Had vůči bezbranné a o slitování prosící hraběnce vystupuje tentokrát, je dosud nevídaná.

- *Co ještě chcete?*

- *Dokud jste nedala sebe, nedala jste nic.*

- *Nemohu. Jsem už stará. Nemocná. Mizerná. Mějte slitování, superiore. Ještě párkrát tam půjdu a nepřežiju to. Vždyť já už sotva pletu nohama. Je ze mne křáplý hrnec, smířte se s tím, já jsem se taky smířila. Běžte a modlete se za svou bývalou přítelkyni. Už je nesnesitelná. Už má smrt na jazyku.*

- *Proč se bát dobré smrti, Vaše hraběcí milosti? (348)*

Hraběnka na stavbu skutečně přijde, a když se tam setká s Hadem, přinese mu kamení, aby ji mohl ukamenovat. Od té chvíle ji na Hadův příkaz všichni ignorují a jezuité o ní roznášejí lži. Postupně se čím dál více noří do říše vidin a přeludů, častěji vidá duchy svatých, svých předků, svých manželů a také otce Křížulku v podobě ptáka, schovává dokonce jídlo mrtvým dětem, které si hrají u ní v domě, a pozoruje mezi nimi své dvě děti, které zemřely na mor.

Jednoho dne vycítí blízkost smrti, připraví se na ni, ale ta přes její očekávání nepřijde. Její mrtví už se jí také nezjevují, čekají na ni na druhé straně, ale ke svému zármutku hraběnka stále neumírá. Nakonec vyhledá pátera Hada a prosí ho, aby se u Boha přimluvil za její brzkou smrt. Při tomto jejich posledním setkání se jí páter Had bojí, má strach z jejích výčitek, ale hraběnka nic nevyčítá. Lituje pátera Hada, protože nikdy nevěděl, co chce, a považuje ho za nejmrtvějšího člověka na světě.

Přesto je nakonec jediným, kdo je přítomen jejímu umírání, stejně jako ji doprovázel životem posledních pětadvacet let. Po její smrti se hraběnce v duchu omlouvá za to, co způsobil, nechce ji nechat samotnou, a proto zůstává na stráži u jejího těla, ačkoli dobře ví, že začíná slavnost svěcení chrámu, na které je jeho přítomnost naprosto nezbytná.

Nemělo se to dělat, stala se nespravedlnost, špatnost, nelidská, hřích oklamání srdce laskavého, a kdo už teď mrtvé co vrátí? Kdo ji odprosí? Kdo z ní odvalí kamení, padá zvon, jeden kámen hořkost, druhý kámen samota, třetí kámen ponížení, čtvrtý kámen strach, pátý kámen přezírání, šestý kámen umírání, sedmý kámen vrah, kdo jí to aspoň vysvětlí? Bůh? (367)

V této chvíli se rozvíjí scéna, jejíž torzo otevírá celý příběh. Při jejím umístění hned na začátku knihy odříkává páter Had Davidovu píseň při spalování vnitřností. Náboženský text se prolíná s popisem místnosti, neúplnou datací (osmnáctá neděle po svatém Duchu) a až na konci této kapitoly se objevuje indicie napovídající, že jde o scénu, která by při chronologickém postupu měla patřit až na konec knihy. *Páter Had stojí opřený o studenou zed' [...] opřený o studenou zed' stojí stařec [...]. (12)*

Když se ale tatáž scéna znovu objevuje tentokrát až téměř na samém konci knihy, díky předchozímu ději a několika informacím, které v předchozí scéně nebyly, nabývá už citovaný žalm zcela jiného významu. Zjišťujeme, že páter Had je již stařec a tento text v zásadě shrnuje jeho život. Obviňuje své dřívější přátele a osoby, jimž byl podřízen, z nestálosti a zrady. Obviňuje se ze slabosti, díky které nedokázal svému řádu nic odepřít, a ze slepé poslušnosti vůči nadřazeným, kvůli níž zničil lidský život. Jedinou spásu vidí v Bohu a jeho milosrdenství, jež zároveň nesobecky přeje i všem ostatním. Ale nejenže bilancuje svůj život, především se takto omlouvá hraběnce, jejíž tělo leží kousek od něj, snaží se jí vysvětlit, proč konal tak, jak konal, a v jaké situaci se nachází nyní. V Hadovi se sváří povinnost vůči řádu s lítostí nad zničeným hraběnciným životem a v samém závěru zvítězí lidskost nad poslušností.

Had dobře ví, že zázračný obraz, který hraběnce přinesl na její přání večer před smrtí, by se měl ihned vrátit do jezuitských rukou, neboť je důležitou a nutnou součástí slavnostního průvodu k chrámu. Ale ani v předtuše blížících se problémů hraběncino tělo neopustí. Pro obraz si nakonec přijde Hampl a Hadovi zároveň oznamuje, že se má okamžitě dostavit ke svému představenému. Had ale stále nechce od hraběncina těla odejít a celou slavnost stráví před jejím domkem. Trestem mu má být odebrání postavení superiora v Hamplův prospěch, ale Hada už se tento akt nedotkne, neboť poprvé v životě úmyslně neuposlechne rozkaz řádu. Když je opět vyzván, aby se dostavil do rezidence, neučiní tak a umírá tentýž den jako hraběnka, když stále hlídá její tělo. I přes jeho neposlušnost vůči řádu je jeho tělo uloženo do krypty, kam se pohřbívají všichni jezuité, zatímco tělo hraběnky je v tichosti a bez počt uloženo do sklepa, který sama pomáhala kopat.

1.2 Páter Had/otec Křížulka

Spolu mají mnoho společného, ale ještě více je rozděluje. Otec Křížulka má povahu mírnou, dobrotivou, tolerantní, lidskou náuru zná a ví, že na venkovany nemůže používat nátlak a přesvědčovat je o své pravdě příliš tvrdě, že jim musí dopřát čas. Sám pochází z vesnice a nezavrhuje staré „pohanské“ zvyky jako lití olova, vykuřování a vykrápění domu, otevírání studánek atp. Také je jako dítě prováděl a chápe, že pro nevzdělané vesničany jsou přitažlivější než modlení se v tmavých chrámech. Dokonce se k nim sám vrací, když selžou všechny prostředky k vyléčení malé hraběnciny dcerky. Dokáže chápat lidské slabosti a v každém člověku hledá jeho lepší stránky.

Páter Had je mnohdy prudký, rád vidí výsledky své práce co nejdříve, posuzuje lidi přísně, a když u někoho najde chyby, nehodlá je přehlížet. Z mnoha lidí si kvůli své nekompromisní povaze nadělá nepřátele, ale to ho vůbec netrápí. Na jednu stranu je ochoten přinést jakoukoli oběť, fyzickou i duševní, aby lidi přesvědčil, že víra v Boha je správná. Na druhou stranu projevuje jistým způsobem sobectví, když nebere ohled na to, jestli má jeho námaha výsledky, ale soustředí se na snahu samotnou.

Když je o něčem přesvědčen, je ochoten nahlas nesouhlasit i se svým představeným, ačkoli dobře ví, že mu to přinese jen potíže a nakonec se stejně bude muset podřídit rozkazům, s nimiž nesouhlasí. Do podobné situace se dostane například ve chvíli, kdy se při nově vystavěné mariánské kapli tvoří mariánské bratrstvo, jehož přesnou podobu si

Had představuje již několik let, ale přes jeho sliby chudým vesničanům do něj náhle mohou vstoupit jen bohatí nebo urození zájemci.

A s otcem Křížulkou už dlouho obcházejí městečko a vsi a vysvětlují, co je mariánské bratrstvo a že se chystá na Chlumku a upřímně je vítán každý, kdo v ně vstoupí, kdo se stane zbožným sodálem. Podruh i měšťan, sedlák, hrabě, kdokoli. Před Bohem a před Matkou boží jsme si rovni. Milost je dána všem a Kristus umřel za všechny. A v bratrstvu jsme bratři. A najednou se ve dveřích rozkročil dráb. (162)

Odmítne vstoupit do bratrstva a stát se jeho prefektem a prosazuje svůj názor, aby do bratrstva mohl vstoupit každý bez rozdílu majetku či postavení, i před svým představeným, přestože ví, že je jeho boj předem prohraný.

- *A co budete dělat?*

- *Co přikázete, otče rektore.*

- *Přikážu vám, s čím nesouhlasíte.*

- *Já vím.*

- *A vy to uděláte?*

- *Udělám. (164-165)*

Jak páter Křížulka, tak páter Had vyznávají oba stejnou lásku a absolutní podřízenost jezuitskému řádu, jehož jsou oba členové, bez váhání by pro něj zemřeli a přináší oběma stejnou bolest, když nedokáží plnit svěřené úkoly tak dobře, jak by si přáli. Přesto když je řád posílá na Košumberk, oba si v duchu na okamžik připouštějí, že se jim z různých důvodů nechce odejít pryč z Prahy, ale vzápětí svůj vnitřní nesouhlas potlačí a bez průtahů odcházejí šířit slávu a moc milovaného řádu.

Ačkoli dosud oba pracovali pro řád pilně a ze všech sil, oběma hrozí po příchodu na Košumberk nejhorší, co se jezuitovi může stát, tedy vyloučení z řádu. Sice se jim podaří hrozící nebezpečí odvrátit, ale oba za to draze zaplatí, i když každý jiným způsobem. Otec Křížulka pod nátlakem svého představeného zalže, že viděl při svěcení mariánské kaple zjevení Panny Marie, a trestem je mu neschopnost dalších vidění a hněv Panny Marie. Znovu ji spatří až těsně před smrtí. Páteru Hadovi se sice podaří přesvědčit hraběnku a postupně převezme Košumberk, ale výčitky svědomí ho krutě týrají, a když hraběnka umře, obětuje Had postavení superiora, jehož po velkém úsilí a mnoha obětech dosáhl, aby mohl strážit její mrtvé tělo.

Otec Křižulka brzy po příchodu na Košumberk uvěří v zázračnou moc přisuzovanou obrazu Marie s děťátkem, neboť ho zásluhou modlitby k ní přestane bolet zub a vzápětí má první vidění. Páter Had v zázračnost obrazu neuvěří, je ovšem ochoten využívat této jeho pověsti, aby do kaple a k víře přilákal okolní lidi. Ačkoli se tento nápad ukáže jako plodný a počet návštěvníků kaple stále roste, začne se později obávat, že podlehnutí moci obrazu jistým způsobem zlehčuje v lidských myslích a srdcích víru v Boha.

A páter Had se někdy přistihl při myšlence, že by snad bylo lepší, kdyby se obraz někam odnesl. Alespoň na čas; aby se vidělo, co zbude. Kde je jen sama víra v boží milost, tam mizí lidská vůle. Proč by se člověk snažil, když zázrak všecko zařídí? (166)

Rozdílný mezi Hadem a Křižulkou je také jejich postoj k Ondřeji Zichovi, žebravému luteránovi, který předpovídá zkázu Košumberka, mariánské kaple i rozestavěné jezuitské rezidence. Když Zich vyvolává nepokoje v kraji, páter Had si stěžuje u představených, od nichž se pomoci nedočká, a protože ho jiné řešení nenapadá, nechává tuto záležitost svému osudu. Zato otec Křižulka projevuje dosud nevídanou nápaditost, když se zázračným obrazem vyjede do kraje a postaví se d'áblu. Jednak tím strhne mnoho nerozhodných a váhavých lidí na svou stranu a zároveň je vyvede v rámci onoho boje s d'áblem z míst, která mají být toho dne podle Zichovy předpovědi zničena. Nakonec se se Zichem setkává tvář v tvář a dojde mezi nimi ke slovnímu zápasu o duše a víru okolostojících lidí, během něhož se ukáže další jeho nečekaný povahový rys, a sice odvaha.

A začal strašný zápas starců. Dva hlasy se do sebe zaklesly nahoře nad náměstím, dvě víry proti sobě nastavily svá utmáčená ramena, dva bratři dva blázni, podobní si jako vejce vejci, vyharcovali proti sobě na kulhavých klisničkách. (234)

Ačkoli se jejich spor posléze stane spíš fraškou a vyvolává především pobavení, je otec Křižulka ochoten k jakýmkoli činům včetně obětování sebe sama pro dobro ostatních, zatímco páter Had nepodnikne vůbec nic.

Po tomto setkání otec Křižulka pochopí, že jsou si se Zichem podobní, že to není d'ábel, kterého je potřeba zničit, ale bláznivý stařec, který možná v Boha věří ze všech nejvíce. Páter Had sice začne zastávat stejný názor, ale až po Zichově smrti, přesně v okamžiku, kdy je konečně dostavěna jezuitská rezidence a on se do ní stěhuje jako superior. Lituje jeho zbytečné smrti, obviňuje se z ní a první noc v rezidenci cítí přítomnost Zichova ducha. Ačkoli má otec Křižulka na Zicha jiný názor a nabízel ho Hadovi už dříve, snaží

se mu vymluvit pocit viny za jeho smrt. Když pozoruje proměnu pátera Hada v superiora a především ve vládce Košumberku, snaží se ho přimět ke skromnosti, ale marně. A nevydaří se ani jejich rozloučení, přestože z jeho strany se láskyplný vztah k Hadovi nezměnil.

- *Tak sbohem, Vojtíšku.*

- *Co je? Kam zase jdete?*

- *Do Jeruzaléma, Vojtíšku.*

- *Nejsem tu pro smích, otče Křížulko! Večer si o tom pohovoříme!*

- *Nepohovoříme, Vojtíšku.*

Ale superior už přibouchl okno. (304)

Když za něj později páter Had slouží rekviem, nikdo nepřijde, neboť o obřadu se lidé nedozvěděli.

1.3 Páter Had/Matěj Tanner

S Matějem Tannerem se páter Had poznal ještě jako mladík, ale pevnější pouto je spojí až ve chvíli, kdy se Tanner postupně vyšplhá po žebříčku hodností jezuitského řádu téměř na nejvyšší pozice. Tehdy může ze své mocenské pozice začít měnit ustrnulé Tovaryšstvo. S páterem Hadem sdílí odvahu měnit zaběhané zvyky, dokáží si otevřeně přiznat, že současný stav Tovaryšstva je dlouhodobě neudržitelný. Nahlas vyslovují a zastávají myšlenky, za které by je z řádu mohli vyloučit:

- *Někdy mi připadá, že to stejně nemohlo skončit, než jak to skončilo. Všechno už bylo dávno předem určené. Ne boží vůlí, vůbec ne. Okolnostmi. Zvykem. Příčinami, které jsou jako kámen, staré tisíc let. Mocnými lidmi, kteří o mně nedbají. A předpisy, které já nepředělám. A celým tím rozjetým okovaným vozem, po plachtu plným zbraní, peněz, erbů, zákonů a smluv, který já samozřejmě nezastavím.*

- *Tovaryšstvo je také takový vůz?*

- *Tovaryšstvo? Ne, to mě nikdy nenapadlo.*

- *Ale mne to někdy napadá. Taky je plný regulí a zvyků, starých příčin, úmluv, zašmodrchaných provazů... A jede sám, je jako přízrak. Sám se řídí a je nezastavitelný, vůbec se o nás nestará. A vy? Buď si na něj naskočíte a povezete se. Královsky se povezete. Můžete přitom ještě volat ano, hleďte, ano, takhle jsem to chtěl! Anebo se mu postavíte do cesty, zažijete si krásnou chvíli, bude se vám zdát, že sám Kristus tam stojí*

s vámi a z keře u cesty že někdo šeptá ejhle člověk, bude to nádherné. A pak se přikodrcá vůz, rozmačká vás a jede dál a nestalo se nic. Vy ležíte a Tovaryšstvo jede dál. (172)

Když se páter Had a Tanner setkávají při kladení základního kamene jezuitské rezidence na Košumberku, začíná Tanner od svých plánů na další proměnu řádu ustupovat a připravuje se naskočit na vůz Tovaryšstva. Uvědomuje si, že užitečný může být pouze na vysokém postu, ale čím výše stojí, tím omezenější je možnost provádět změny. *Svoboda je tím menší, čím větší je moc. A pražský provinciál Societatis Jesu má velkou moc. (317)*

Když při odjezdu oznamuje páteru Hadovi, že se v rezidenci stane superiorem, Had toto postavení odmítá a mluví s Tannerem stejně přátelsky a otevřeně jako dříve, ale je napomenut a poznává, že se Tannerovi již nechce scházet dolů z pyramidy hodností řádu a že transformovat se nebude řád, ale Tanner.

Čína je daleko; a tenhle páter míří spíš do výšky než do dálky. A už také ví, že se musí hodně změnit. Ani ne tak Tovaryšstvo; především on se musí změnit. (209)

Jako omluvu a vzpruhu pro pátera Hada vyčerpaného problematickou stavbou rezidence Tanner zařídí, aby se Had stal doktorem teologie. V získání tohoto titulu totiž doufá bezmála třicet let, proto Tannerovi jeho předpoklad vyjde. Páter Had si uvědomuje, že nyní stojí na Košumberku výš než kdokoli jiný, tedy že je prakticky jeho vladařem, a začíná se podle toho chovat. Podléhá lákadlu moci stejně jako Tanner.

Když se přesto později opět setkají a páter Had děkuje Tannerovi za to, že ho naučil myslet, je mu dost nevybíravě řečeno, že jejich přátelství a důvěrný vztah dávno skončily. Páter Had lituje své práce na Košumberku, uvědomuje si, že nikomu nic dobrého nepřinesla, chce radu, chce si opět promluvit se starým přítelem, avšak Tanner si na něm vybíjí svou frustraci z toho, že už je blízko smrti a přijde o svoji mocenskou pozici, a proto nedopřeje Hadovi pochopení nebo přátelskou radu, právě naopak ho zdrtí ze své pozice vůdce Tovaryšstva.

- Na tom vašem Košumberku přestanete zbytečně přemýšlet o lidech, jestli mlčí nebo nemlčí. Jestli chtějí žít nebo umřít. Co na tom záleží? Všechno je zbytečné, nakonec je stejně smrt. Nic nemá smysl, jenom poslední soud. A sláva boží. A vítězství církve. I kdyby stála vítězná nad spáleným světem a pomřelým lidstvem. Postaráte se na Košumberku o vítězství církve. Viditelné vítězství. Požár víry, to je vaše starost, i kdybyste měl hodit do ohně sedm hraběnek! Založte tak veliký požár víry, že nebude vidět smrt, jak chodí okolo. (315)

Vzápětí vysloví páteru Hadovi svou důvěru a ukazuje mu jeho místo ve svých ambiciózních plánech. Zároveň uznává, že snaha měnit Tovaryšstvo byla omylem. *Měnit znamená rozbítet. Ale náš úkol je naplňovat.* (316) Páter Had si nakonec bere k srdci jen první část jejich rozhovoru, stráví čtyřicet dní modlitbami a přemýšlením o své činnosti pro řád a s novou chutí do práce se vrací na Košumberk.

1.4 Páter Had/páter Jan Libertin

Páter Jan Libertin je jako mladší páter Had. Má stejnou povahu, cíle, názory a chuť sloužit, ale je nucen během života projít týmiž chybami jako Had, ačkoli je před nimi jím samotným varován. Je stejně umanutý, naivní, činorodý. V konfrontaci s jeho mladostí a chutí do práce si páter Had uvědomuje, že už stárne. A také se mu v tomto živém zrcadle ukazuje, jak výrazně se postupem času vnitřně změnil, dospěl a smířil se s tím, že nelze jít proti řádu.

- *Jste ještě mladý, otče. Kolikpak vám je let?*

- *Co s tím má společného, kolik mi je let?*

- *Jste nemožně mladý. K čemu by to bylo, i kdybychom tam šli? Co jsme mohli ovlivnit? Jak?* (240)

Libertin sdílí s páterem Hadem vztah k prostým lidem, chce jim pomoci, vyvést je z bídy duševní i tělesné a k dosažení tohoto cíle schvaluje i sedlácké rebelie. Páter Had si při rozhovoru s ním uvědomuje, že vyměnil své setrvání v Tovaryšstvu za svobodu svých myšlenek a názorů.

- *Budete se za ně handrkovat s vrchnostmi, ano? Žebrat, abyste jim mohl postavit školu, kterou oni nechtějí a kterou vy stejně nikdy nepostavíte, ano? Pracovat k tomu, aby se jim zmírnila robota, a dřív nebo později se s nimi zaplést do jejich pitomých peticí a rebelií, ano? Mám se dát vyhnat z Tovaryšstva? Ne, otče. Nikdy ne.* (245)

Libertin je Hadovi živou výčitkou toho, že už se vzdal svých dřívějších cílů.

Znovu se potom setkávají po čtyřech letech, když je páter Libertin přidělen do rezidence na Košumberk. Ale už to není stejný člověk, jaký tam předtím byl. Udělal tutéž chybu jako páter Had, nedokázal mlčet a vystoupil před svými představenými s vlastním názorem. A stejně jako páter Had se postupně poučil, poznal blíže a lépe lidi, za které se dříve pral, a usoudil, že jim nemůže pomoci. Oba ztratili víru v lidstvo.

A pomalu poznával i sebe, svou slabost, bezmocnost a svoje všechno příští; a viděl poslěze, že není valná naděje. Zpokorněl, sečetl pochybnou cenu lidské pýchy, křiku, pozemského usilování, ztrácel starou jistotu a zvolna nabýval nové, která dlí na dně ticha, víry, smíření a poslušnosti. (290)

Přesto dokáže Libertin ještě jednou pohnout zkamenělým srdcem pátera Hada, když mu ukáže hru, kterou složil už před čtyřmi lety, hru plnou humanistických myšlenek, jež byly dříve vlastní i Hadovi. Hru nastudují a předvádějí s takovým úspěchem, že i lakomý Hampl zapomíná počítat náklady, které si hra vyžádala. Během představení si Had i Libertin naléhavě uvědomují, kolik vysněných ideálů v životě museli opustit a jak moc se jejich současnost liší od té, kterou si jako mladí vysnili.

Když je muž sám, smí plakat a někdy to ani nebývá směšné. Páter Had stál opřen o zed', Libertin seděl za oltářem, rukopis na klíně, a oba byli dočista sami. (297)

Páter Libertin žije ještě dlouho, ale ztracené ideály už nikdy nenachází, další hru už nenapíše. Stejně jako páter Had definitivně ztrácí víru v lepší budoucnost lidstva.

1.5 Páter Had/Tomáš Pešina z Čechorodu

Tomáš Pešina z Čechorodu je o pět let starší než páter Had a na koleji mezi nimi vzniklo plaché přátelství, které však netrvalo dlouho, neboť Had se rozhodl vstoupit do Tovaryšstva Ježíšova a jejich cesty se na dlouhou dobu rozešly. Pešina postupně získává církevní hodnosti a stává se z něj slavný učenec, zatímco páter Had nemůže složit ani doktorskou zkoušku. Had na Pešinu často v dobrém vzpomíná a porovnává svůj život a práci s tou jeho, přičemž mu jeho postavení nezávidí. Stále ho v mysli vidí jako malého plachého chlapce a touží se s ním opět setkat: *[...] ovečka Tomášek tedy bude falckrabětem, bůhví co to vlastně je, už je i kanovníkem litoměřickým a kanovníkem vyšehradským a kanovníkem v Praze u svatého Víta, erb má, titul má, knihy píše, jistě teď takhle zbůhdarma neseď a nedívá se bezradně z okna, má-li pak ještě takové směšné dětské vlásky, asi ne, už asi ani tajně nepláče, že se mu chce domů, v Praze za ním zajdu, určitě za ním zajdu, jestlipak mě ještě pozná. (53)*

Jejich cesty se protnou už jen jednou, ačkoli se často míjejí. Pešina je děkanem v Litomyšli, tedy nedaleko Košumberku, ale odchází do Prahy o nějaký čas dříve, než na Košumberk přijde páter Had z Prahy. Když je Had v Praze a má příležitost zajít za Pešinou, onemocní a na návštěvu zapomene. Setkají se teprve po téměř třiceti letech,

když je na Košumberku kladen základní kámen jezuitské rezidence. Ale Had je ze setkání zklamán, neboť se v mysli stále udržoval Pešinův obraz a často na něj vzpomínal, ale Pešina, který přijíždí na Košumberk, už je starý a unavený a ani ho nepozná.

A potom, už se šerilo, přihřel čtvrtý kočár, zastavil, otevřela se dvířka a páter Had k nim přiběhl a stál a díval se a do očí mu vhrkly slzy. Z kočáru vystoupil Tomáš Pešina. Slaboučký, malý, přihrbený, vlásky měl řídké, zplihlé, jako by ho někdo polil. Podívali se na sebe. A vtom páteru Hadovi spadla do oka jehlička ledu, padala níž a níž a zastavila se až u srdce.

- Vy mě nepoznáváte.

- Já špatně vidím, nezlobte se, příteli. (192)

Ani oslava, při které mají možnost si lépe popovídat, se nevyvede. Pešina se sice na bývalého spolužáka vzpomene, ale když si mu chce Had postěžovat, postýskat, je mu řečeno, aby si své myšlenky, svou pravdu nosil v sobě, stejně jako to dělá Pešina.

I přes toto nevydařené setkání se páter Had později těžko srovnává se zprávou o Pešinově smrti. Nakonec se oprostí od všech citových vazeb, které k lidem pociťuje, a rozhodne se pro samotu. *Udělám se z kamene a konec. Sám budu svoje cela bez dveří a bez oken. A sednu si a budu čekat. Černý. Sám. (246)*

1.6 Páter Had/Šimon Hampl

Páter Had si svůj vstup do Tovaryšstva vybral sám a dobrovolně, zatímco Šimon Hampl ani jinou možnost nedostal, neboť už téměř od narození žil v jezuitské rezidenci a nepoznal nic jiného než řád. I přesto se mu nikdy nedostalo pořádného vzdělání, zatímco páter Had nakonec získá doktorské insignie. Proto na rozdíl od inteligentního a přemýšlivého Hada zůstává Hampl omezeným člověkem, který nevidí dál do budoucnosti, nepřemýšlí nad svými skutky, nepozastaví se nad nesmyslností některých pravidel a příkazů, jimž se slepě podřizuje.

Když jsou oba mladí, milují bezmezně jezuitský řád a o jeho pravidlech nepochybují. Jsou činorodí a rádi jakkoli pracují ve prospěch řádu. Ale zatímco Had dbá na to, jakým způsobem prospívá řádu, Hampl jde za svým zcela bezohledně, ačkoli si to vůbec neuvědomuje. Zatímco páter Had chce lidi na víru obrátit postupně, nenásilně a především dobrovolně, Hampl si vytvoří účetní systém a víru a její praktikování v kostele a při zpovědi lidem předepisuje jako povinnost a trestá je za její nesplnění.

Zpočátku má Had Hampla vcelku rád a Hampl svého superiora zcela nekriticky zbožňuje. Ale když Hampl zapálí stavení největšího buřiče ve vsi a vydává to za boží trest, dobré vztahy se rychle vytratí. Tím spíš, že představený řádu dává za pravdu Hamplovi.

Páter Had pak už Šimona Hampla z hloubi duše neměl rád a dělal všechno, aby s ním nemusel mluvit, aby ho nemusel vídat, aby nemusel poslouchat, co opět hodlá zařídit a zavést a napravit; jeho činům se ale už nikdy nepokoušel zabránit a pozoroval je mlčky, jako pozorujeme za oknem déšť a nenapadne nás ucpávat kdesi nahoře dírky, kterými padá. (264)

Vyhrocené vztahy mezi nimi se zase uklidňují, když páter Had dobrovolně prochází čtyřicetidenními exerciciemi a po nich se rozhoduje opět celým srdcem věřit a sloužit řádu. Myslí si, že je poprvé doopravdy šťastný. Nechává Hampla pálit kacířské knihy a d'áblový byliny a účastní se toho rád a dobrovolně. Když při velké slavnosti Hampl sehrává divadlo se zázračným obrazem, záměrně vytváří falešný zázrak a způsobuje kamenování luterána, jednoho ze slavatovských potomků, přijímá Had Hamplem nabízený kámen, zapomíná na své humanistické ideály a hází jej po Slavatovi. Hampl mu tímto svým dobře sehraným představením dokazuje, že i nastrojený zázrak dává lidem víru.

1.7 Páter Had/Jan Křtítel Abrahám

Otec Křižulka potká Jana Křtitele při první cestě na Košumberk. Je to chytrý chlapec, kterého Křižulka postupným učením a vysvětlováním víry nadchne pro teologii. Z vlastní vůle, i když s nechutí, ho k jezuitům přivede jeho dědeček Ondřej Abrahám, protože pro jeho inteligentního vnuka jde o jedinou dostupnou cestu ke vzdělání a navíc je mu otcem Křižulkou přislíbeno, že nenáviděného jezuitu z něj neudělají, pokud Jan sám nebude chtít. Ale Jana jezuitský řád přitahuje a hned od začátku je jasné, že neodolá jeho vábení, stejně jako neodolal páter Had. Mimoto ho s Hadem spojuje také výrazná inteligence a přemýšlivost.

Jeho pokroky ve škole a později v řádu rámuji časovou osu působení pátera Hada na Košumberku. *Toho roku o vánocích, když přišel z Hradce domů na svátky, uměl už dominus domini a laudo laudare a znal už i heslo Omnia ad maiorem Dei gloriam. Bylo to hlavní heslo Tovaryšstva Ježíšova. (129)*

Působení Jana Křtitele v řádu se nakonec stává pro jeho děda osudným. Když je jeho bratr popraven kvůli rebelii, zavrou Ondřeje jako luterána do košumberského vězení. Sice je odtamtud zanedlouho propuštěn, ale právě proto se mu ostatní vesničané vyhýbají a podezřívají ho, že za brzkým propuštěním je jeho udavačství, které mu přisuzují právě kvůli vnukovi jezuitovi.

Jan Křtitel se na čas vrací na Košumberk, když je dostavěna rezidence. Jeho první kroky vedou za otcem Křižulkou, s nímž si rozumí nejvíc, a poté jde pozdravit svého děda. Když ho však Ondřej uvidí v černém hábitu, bojí se vlastního vnuka, nechce se s ním setkat. Ze strachu se oběsí na půdě, zatímco ho Jan Křtitel hledá dole v chalupě.

Slyšel vnuka, jak chodí po stavení, jak volá. Potichu couval do tmy. Třásl se pomyšlením, že ho tu jezovita vyšťárá. Potom už nebylo kam couvat. Narazil hlavou do trámu. A usmál se, neboť pochopil, že už to našel, že už to ví, že už ho černá vrána nechytí. (291)

Jeho láska k jezuitskému řádu zavinila smrt jemu blízkého člověka a stejným způsobem se Had provinil na hraběnce. Krátce poté odchází Jan do Prahy, kde píše knihy podle diktátu otce Balbína, a na Košumberk už se nikdy nevrátí. Má rád práci v knihovně stejně jako páter Had. Z Prahy ho řád posílá jako zpovědníka k hraběnce na Moravu, a tak ve chvíli, kdy páter Had umírá, Jan se vydává stejnou cestou, kterou Had kdysi dávno kráčel na Košumberk.

Opět se s malými obměnami opakuje scéna, kterou autor použil již na začátku knihy a jež otevírá působení pátera Hada na Košumberku a popisuje jeho příchod.

A včera večer tedy, zavázán jít ihned a kamkoli, po audienci u rektora vzal vak a vyšel Mýtskou branou z města a za chvíli už zmizel v dlouhém lesním průseku jihovýchodním směrem. Nebyla to dobrá cesta, drobně pršelo a táhl chlad z hlubokých lesů, odněkud z dálky bylo slyšet jelení troubení, semtam zapadl až skoro po kotníky do kaluže, z lesa i z deště posléze vyšel[...]. (18)

Její druhé zařazení na konci knihy následované Hadovou smrtí zaznamenává začátek životní pouti Jana Křtitele Abraháma, jemuž je předurčeno jít ve stopách jeho předchůdce, ale tentokrát je už na začátku své cesty obohacen o vědomosti, které Had získal až po mnoha životních lekcích.

Večerní krajinou šel v tu chvíli muž v černém plášti; vydal se prve Mýtskou branou z Králové Hradce a teď už mizel v dlouhém průseku jihovýchodním směrem. Cesta nebyla dobrá, začalo pršet a tál chlad z hlubokých lesů. Zavázán jít ihned a kamkoli vzal

prve vak a šel. Počítal, že k ránu dojde na Košumberk; nají se, odpočine si a půjde dál. Až na Moravu. Bude zpovědníkem. U hraběnky. U vdovy. Šel, přšelo, zdálky jako když kdosi volá o pomoc. Semtam zapadl až skoro po kotníky do bláta[...] Poznává nový kraj. Zvykne si. A vykoná práci prostou, malou, ale užitečnou. Být na světě užitečný je veliké a vzácné vítězství člověka. A musíme být šťastni, podaří-li se nám zvítězit v jakékoli míře a na kterémkoli místě. Šel a těšil se. Jmenoval se Jan Abraham. Jan Křtitel. (377)

1.8 Otec Křižulka/Ondřej Zich

Oba dva spojuje jejich náboženské vidění, ale zatímco otcí Křižulkovi se zjevuje laskavá, vlídná Panna Marie, Zichova vidění jsou krvavá, násilná, vidí jen smrt a zkázu. Otec Křižulka hlásá naději a světlou budoucnost, Zich mluví o zapálení Košumberku a zničení rozestavěné jezuitské rezidence.

Vyznávají stejného Boha, ale Ondřej je luterán a odrazuje lidi od poslušnosti vůči církevním hodnostářům, kteří nemají právo nutit je k práci pro své účely. Největším trnem v oku je mu stavba jezuitské rezidence, proti níž poštvává lidi. Dokonce předpoví na konkrétní den zkázu Košumberka, rozestavěné rezidence i mariánské kaple. Tato předpověď mu na rozdíl od ohlášení příchodu komety nevyjde, ačkoli Zich se o jejím objevení nedozví, neboť je zavřen ve vězení.

Otec Křižulka a Zich jsou zhruba stejně staří, většinu života prochodili světem a hlásali svou víru, byť jen s malým úspěchem. Aniž by se předtím viděli, hned se postaví proti sobě, neboť je rozděluje jejich víra. Až po přímé konfrontaci si uvědomí, že jsou si velice podobní a že mezi nimi není zase tolik rozdílů.

Otočil ho k sobě. Podívali se na sebe.

- Taky jsi dědek.

A Křižulka si dlouze Zicha prohlédl a viděl, že to není dábel. Že je to stejný stařec jako on, ušlý a bolavý. Že je to možná blázen. Jako on. (235)

Zich potom vrátí otcí Křižulkovi jeho milovaný zázračný obraz, čímž v jeho očích ztrácí další díl ďábelskosti, ale vzápětí je zatčen a uvězněn na Košumberku. Ačkoli je potrestán jen čtyřmi měsíci vězení a prací na nenáviděné stavbě, stráví nakonec v cele pod Košumberkem zbytek svého života. Páter Had mu sice nabídne možnost odejít z panství a stát se opět svobodným, ale Zich se právě ve vězení cítí svobodnější než na svobodě.

Stává se Hadovým černým svědomím, a přestože se o něj začne páter těsně před smrtí potajmu starat, umírá Zich uboze - sám, ve vězení, bez usmíření.

Před smrtí křičel. Proklínal zlého Boha. Proklínal anděla, který nikdy nepřijde, když přijít má. Hrůzou škrabal po kamenech zdi. Zdi byly tlusté. Páter Had nic neslyšel, ležel v posteli, četl si Vergilia, knížka voněla myšinou a olivovým hájem a Korydon s Thyrsidem střídavě zpívali píseň, každý po čtyřech verších, jak si to přály múzy. (253)

1.9 Hraběnka/otec Křížulka

Hraběnku i otce Křížulku spojuje jejich víra v zázračnost obrazu Marie s děťátkem. Otec Křížulka v jeho moc uvěří jako první člověk na Košumberku a na stejnou myšlenku přivede také hraběnku, když se po přímém kontaktu s malbou zázračně uzdraví její dcera.

Ačkoli původně má k hraběnce nejbližší páter Had, když začne stavět jezuitskou rezidenci na Košumberku, přestane mít čas na rozhovory s ní a ona se více sblíží s otcem Křížulkou. Oběma se horší zdraví, přestože hraběnka je podstatně mladší. Oba se bojí spousty věcí, ale především toho, že je vyženou z Košumberku. Hraběnka se obává právem, otec Křížulka nakonec odchází dobrovolně. Dětská prostota nutí otce Křížulku bát se v noci příšer a strašidel, hraběnka má strach z Boha, protože jí pořád někoho nebo něco bere.

Oba vyčítají páteru Hadovi stavbu jezuitské rezidence, hraběnka kvůli páterovu nezájmu o ni, otec Křížulka proto, že si páter pro sebe staví vězení, neboť jako superior už tam zůstane nadosmrti a nebude si moci splnit své tajné sny o životě v knihovně.

Po Hadově zradě zůstává hraběnce kromě věrné Zuzany už jen otec Křížulka. Přestávají se bát; hraběnce již nemají co nebo koho vzít, otec Křížulka už se nebojí vyhnání, protože se rozhodne, že odejde sám.

Pojí je ještě společné tajemství rozhovorů s neživými bytostmi. Otec Křížulka si povídá s Pannou Marií, hraběnka mluví s duchy zemřelých Slavatů, do jejichž rodu se přivdala. Nakonec je hraběnka jediným člověkem, se kterým se otec Křížulka rozloučí, než odejde na pouť do Jeruzaléma, na pouť, o níž ví, že z ní není návratu. A také v hraběnciných viděních se pouze k ní vrací i po své smrti jako nešťastný kulhající pták, který jde pěšky a bloudí.

1.10 Hraběnka/hejtmanka

Hraběnku s hejtmankou Zuzanou Horeckou spojuje smutný osud jejich dětí. Oběma matkám děti neustále umírají, obě je přežívají. Dalším jejich společným momentem je návštěva svůdného arcibiskupa Valdštejna. Arcibiskup hodlá strávit noc s jednou z nich a ponechává náhodě, s kterou z nich to bude. Hraběnka nakonec jeho svádění odolá, Zuzana si naopak noční dobrodružství dopřeje. Hraběnka promeškání své šance již druhý den lituje, Zuzana svého činu nikoliv.

Když hraběnka stárne a je donucena odstěhovat se z Košumberku, jde Zuzana zcela dobrovolně opět k ní do služby, přestože už to není její povinností. Kromě otce Křížulky a zpovědníka je jediným člověkem, se kterým hraběnka komunikuje. A po nějaké době se její přítomnost a pomoc stává pro hraběnku nezbytnou.

Zuzana Horecká pak skoro denně chodila do domku pod strání, uvařila, dohlédla na děvečky, poslala pro maso, sebrala smetanu a dala stranou dřevé povlaky. Odpoledne si s hraběnkou sedly v pokojíčku nebo na dvorku, bylo odtamtud vidět Košumberk, a paní Zuzana lhala krásné vzpomínky a Marie Maxmiliána při nich usínala a ticho houstlo a v městečku štěkali psi a ony byly jako dvě oprýskané olejové lampičky, černá a bílá, baňatá a úzká, upuštěné na dno jezera. (286-287)

Svou oddanost hraběnce prokáže hejtmanka i ve chvíli, kdy je páterem Hadem předvolána a vyslýchána kvůli podezřelým hraběněčiným rozmluvám s kameny. Vše zapře a hraběnku varuje, aby byla obezřetná.

2. Motivy a symboly

Motivů a symbolů se v Šotolově díle objevuje mnoho a jsou spolu provázány. U většiny z nich je během děje patrný významový posun, kterého autor dociluje jejich užíváním v různých situacích.

2.1 Kámen

Nejnápadnějším a nejproměnlivějším motivem je kámen, jehož význam postupně přechází od zcela negativního až k pozitivnímu. Nejdříve je kamení jen bolestivou překážkou pro hraběnku - *Marie Maxmiliána počítala bosou bílou kůží kameny na cestě (122)* - která v průvodu nese své polomrtvé dítě, aby je kvůli uzdravení obětovala Panně Marii. Vzápětí ve chvíli hraběnčina zoufalství získává kamennou tvrdost a bezcitnost páter Had - *Kámen pod nohama by se dřív slitoval. (122)*, - neboť ji přinutil vystavit smrtelně nemocnou dceru takovému nebezpečí jen pro větší slávu průvodu při svěcení nové kaple. Jejich dobré vztahy se sice opět brzy obnoví, přesto nyní hraběnka předjímá budoucnost, když z téhož obviní Hada i později. A do budoucna poukazuje i další významový posun, kdy kamení zcela proti významu v předchozích větách získává schopnosti živých tvorů, stává se svědkem hraběnčina zoufalství a jejím obráncem, protože *slyší její pláč a bude křičet. (122)*

Dále se schopnosti, které hraběnka kamení přisuzuje, ještě rozšiřují. Kámen si vezme život její smrtelně nemocné dcery, jestliže zemře, a jedině kámen ví, zda je mariánská kaple postavena pro Pannu Marii nebo pro hraběnku Marii Maxmiliánu, jak jí v opilosti slíbil manžel za noc, kdy byla počata právě dcera, kterou hraběnka nese na nosítkách jako oběť. *Kamení si je [dítě] vezme, kámen slyší, jenom kámen nám rozumí, jen kámen ještě ví, která je to Marie. (124)*

Stejně jako je kámen svědkem hraběnčina zoufalství, je také přítomen u největšího hříchu otce Křižulky, který pod nátlakem a dost možná kvůli halucinaci z nedostatku spánku přisvědčí svému představenému, že při svěcení jí věnované kaple měl další zázračné vidění Panny Marie. Kámen se stává vševědoucím a mlčenlivým. *Starce opustily síly, hlava mu padala níž a níž, až udeřila čelem o kámen. Kámen mlčel. Kámen ví všechno. (128)*

Kámen dále symbolizuje význam lidského života, jeho nicotnost, ale zároveň i důležitost, bez ohledu na jeho podobu. - *Každý život je jenom kámen ztracený někde ve*

zdi velikého božího chrámu. Záleží na tom tolik, jestli je kámen velký jako pěst nebo jako hlava? Podstatné je, aby se ze zdi nevydrobil. (142) Zároveň se stává prostředkem pro vyjádření ironie, když hraběnka snižuje význam, který životu připisuje páter Had. - Dobře, otče, stanem se kamením. A kdybychom se náhodou z té vaší zdi vydrobili, může nás pořád ještě někdo sebrat a hodit do studny. Taky to má svůj smysl; aspoň to šplouchlo. (142)

Díky nerozbitnosti je kámen příznakem dlouhé životnosti, přetrvává na světě i po staletí, což mu umožňuje být svědkem historie, jakýmsi nestranným pamětníkem a vypravěčem, jehož paměť na rozdíl od lidské nelze ničím ovlivnit. *Nepřejte si, aby začalo mluvit tohle kamení. (160)*

Ale zároveň jeho stáří a masivnost způsobuje těžkopádnost, nepohyblivost a díky tomu velice malou přizpůsobivost změnám. Proto je kámen v rozhovoru o nemožnosti zásadně ovlivnit lidský život užít jako symbol nevyhnutelnosti, osudovosti. *Všechno už bylo dávno předem určené. [...] Příčinami, které jsou jako kámen, staré tisíc let. (172)*

Hraběnka po smrti prvního manžela Jindřicha Viléma Slavaty začne vnímat Košumberk jako náhrobní kámen slavatovského rodu a zároveň pocítuje jako svou povinnost vůči zemřelým Slavatům ohlídat jejich panství i za cenu toho, že bude do smrti sama *jako kámen na hrobě. I Košumberk je kámen na hrobě. A já v něm budu žít a umřu v něm. Sama. A pak se všechno rozpadne. (183)*

Kamennou necitelnost by chtěl mít páter Had ve chvíli, kdy si intenzivně uvědomuje své city k hraběnce: *Být kámen ve stavbě. Pevný, klidný, mlčící. (203)*

Krátce po začátku stavby jezuitské rezidence začne hraběnka poprvé slyšet kameny. Dosud kameny pouze naslouchaly, nyní získávají v jejích očích další vlastnosti živých a především komunikujících bytostí. Jde o schopnost mluvit a s tím související schopnost projevovat pocity. Dále se opět objevuje a rozvíjí jejich vševědoucnost, neboť nyní už vědí o hraběnce i věci, které nezná ani ona sama. *Ježíš Kristus. Šel až ke mně a v rukou nesl dva kameny. Jeden bílý a jeden černý. A ty kameny měly tváře a mluvily. Jeden přísně a druhý laskavě. A věděly o mně všechno, všecičko od začátku, co nikdo neví, možná ani já. (216)* Otec Křižulka navazuje na hraběncin výrok a nabízí jí možnost, že právě skrze kamení jí naslouchá Bůh. *Proč ušima? Možná že zrovna tím kamením... (218)*

Zatímco hraběnka pocítuje svou kamennou samotu jako trest, jako něco, co si dobrovolně nezvolila, když páteru Hadovi zemře bývalý přítel, na nějž vždy s láskou vzpomínal, sám si dobrovolně vybírá pro zbytek života stejnou kamennou samotu, která byla hraběnce vnucena. *Udělám se z kamene a konec. Sám budu svoje cela bez dveří a bez oken. (246)* Hraběnka si toho povšimne, když si uvědomí, že už velmi dlouho s ní páter nemluvil, ale vnímá jím zvolenou izolaci od lidí a od citů negativně, jako neslučitelnou se životem, neboť Hadova oprostěnost od všeho lidského už dosáhla větší hloubky než u kamení, jeho někdejšího vzoru. *Jste jako kámen. Ne, vy jste horší než kámen. Spíš kámen by slyšel a promluvil nežli vy. (256)*

Hadovi symbolizuje kámen kromě samoty také možnost být součástí něčeho většího, neboť může být vsazen do zdi a tak se stane kouskem božího díla. Had stále pochybuje o tom, zda má jeho život a práce nějaký účel, a díky své projekci do kamene, který tvoří součást zdi, součást chrámu, si může říct, že nežije nadarmo, že jeho konání má smysl. Dokáže si tak omluvit i své kruté zacházení s hraběnkou, neboť se cítí být kamenem, bez odpovědnosti, bez vlastního názoru, s radostí, že je částí velkého díla.

Protože je kámen, a proč by ne, co je na tom divného smutného, ano, kámen ve stavbě, ve zdi, mocné a čnicí do výšky. Skoro se podivil té radosti. [...] Radost a klid kamene ve zdi. Kamene, který nemá obličej. Který však tkví pevně a dotýká se jiných kamenů. Ve zdi, jež se pne vysoko a má bezpochyby účel. [...] A mystickou účast ve společenství kamenů, jež tvoří stavbu, chrám, strmící až do výšky, kde už je téměř cítit vůni božích sandálů. (279)

Ale přes veškerý, až nadpozemský význam, který pro něj kámen má, se Had zároveň nerozpakuje použít jej jako nástroj kruté a bolestivé smrti pro kacíře, jehož popravu ukamenováním pečlivě připravil Hampl. *A Vojtěch Had vzal kámen, potěžkal, rozhlédl se, polkl slinu a potom hodil. (332)*

Čím více se hraběnka propadá do hlubin šílenství, tím větší roli v jejím životě kameny hrají. Hraběnka už je vnímá jednoznačně a bezpochyby jako živé tvory, kteří spojují její svět a svět mrtvých. Kolem sebe už nemá nikoho kromě Zuzany Horecké a stále má před očima spoušť, kterou v jejím životě způsobili jezuité. Jediné východisko z bezútěšné situace hraběnka nachází v rozhovorech s kameny. Nikdo z lidí už pro ni nemá tolik pochopení a tolik co říci jako právě dříve mlčenlivé kamení, které je svědkem celého hraběčtiny dosavadního života. *Úlevné ovšem je, že kamení nám patrně rozumí. Lidé ne. Bylo by úplně ticho na světě, nebýti kamenů. (335)* V jejích očích kameny definitivně

ztratily své původní postavení neživé hmoty určené ke zpracování lidskou rukou a nabyly role moudrých rádců, jakýchsi božích poslů, kteří nám mají tlumočit jeho myšlenky. *Pamatujte si, superiore, kamenům Bůh nedal vyrůst, aby se jimi házelo. Kamenům dal vyrůst, abychom je poslouchali. Abychom slyšeli, co hovoří. (337)* Hraběnka dokonce rozděluje kameny podle vzhledu a stejně jako u lidí přisuzuje starším větší moudrost než mladším. - *Ten je hodně obroušený, podívejte se, je starý, moudrý, už se na něj těším. (338)* Nakonec dává definitivně přednost kamenům před lidmi a především před páterem Hadem. *Neberte mi kameny. Nemáte zdání, jak se s nimi dobře hovoří. Líp než s vámi. (342)*

Kameny pro hraběnku znamenají *její poslední rodinu, její přátele a pážata a posly, její slyšící hluché, její mluvící němé, její živé mrtvé, maličké, větší, bílé, tmavší, ostré i moudré omluté, které už znala i jménem, kteří věděli všechno, kteří ji slyšeli líp a odpovídali jí laskavěji než regimenty horlivých a rozpálených křesťanů. (343)*

Když hraběnka zemře, Had si představuje, že na ni napadaly kameny, jež zcela konkrétně symbolizují příkoří a neštěstí, které ji potkaly během života, a doufá, že nespravedlnost a krutost, která jeho rukou hraběnku pronásledovala, napraví na onom světě Bůh. *Kdo z ní odvalí kamení, padá zvon, jeden kámen hořkost, druhý kámen samota, třetí kámen ponížení, čtvrtý kámen strach, pátý kámen přezírání, šestý kámen umírání, sedmý kámen vrah, kdo jí to aspoň vysvětlí? Bůh? (367)*

Poslední transformací prochází kámen po hraběččině smrti, neboť přestože na konci života pro ni znamenalo kamení víc než cokoli jiného na světě, hraběččiným nezáměrným náhrobním kamenem se stal chrám, jehož stavba pohltila její panství. *Mrtvá ležela na prkně, prsty obtočené růžencem, chrám nad ní stál jako boží pes, měsíční kámen, balvan z nebe, skvělý náhrobek, tlačil ji, zavalil ji, měl na portále její jméno i erb jejího rodu, ale nepatřil jí a ona nepatřila jemu. (372)*

A právě chrám se také stává symbolem dějin, kterým se nelze vyhnout, valících se, nic nevysvětlujících, necitelných *jako obrovský kámen, který se už brzy dá do pohybu a bude se valit dolů a rozmačká, co mu bude v cestě, a lidé budou jásat hrůzou a umírat naději, ale kámen, kámen zůstane němý. (372)*

Motiv kamene se tedy v samotném závěru vrací ke svému výchozímu postavení negativního symbolu.

2.2 Písek

Se symbolem kamene je úzce provázán symbol písku. Objevuje se výhradně ve spojení s jezuitským smýšlením o prostých lidech. Jezuité vidí lidi právě jako písek, jako množství malých zrníček, která spolu nedrží pohromadě, jako tvárný materiál, který se zcela přizpůsobí představě tvůrce. Písek v Čechách je díky dlouholetému zpracování válkami a utrpením slehlý, stmelенý krví a slzami, a tedy nepohyblivý.

- *Budem dál stavět věže na písku?*

- *A co je u vás písek?*

- *Selský lid. Dokavad není doopravdy náš, a boží, klidný, pracovitý, je to jen písek. A nebezpečný písek, otče rektore. Dá-li se do pohybu, pokácí všechno nad sebou. I nás.*

- *Nebudte pošetilý. Ani se nehnou, věřte mi. Oni jsou slehlý písek, mokrý, víte? Slzami. Potem. Krví. A taky močí, protože mají strach. (164)*

Na rozdíl od ostatních jezuitů páter Had nevidí lidi jako tupou, bez vlastní vůle přežívající masu, která nemá sílu a schopnost bránit se manipulaci. - *Ne. Ten písek není mokrý. Rychle vysychá. Hněvem. A zoufalstvím. (164)* Po krutě potlačené selské rebelii se ukáže, že měl pravdu. – *Písek se pohnul. Ale pokropili ho krví. (269)*

Když páter Had pochybuje o smyslu své práce a námahy, vysvětlí mu Tanner, že právě usilovná, ač na pohled bezvýznamná práce lidí, jako je Had, dokáže udělat ze sypkého pískového podloží, které teď v Čechách panuje, pevný kámen, na jehož základech spočívá lepší budoucnost země. *Všechno, co máme, stojí na písku. A zítra může přijít povodeň... Uděláte-li z toho písku kámen, jen z jedné hromádky a jenom jeden kámen, udělal jste mnoho. (155)*

2.3 Symbolika černé a bílé barvy

Využíváním vžitě významové dichotomie mezi bílou a černou barvou, kdy že bílá je barvou nevinnosti, dětství a dobrých lidských vlastností, zatímco černá zastupuje smrt, neštěstí a ostatní negativní aspekty života, dociluje autor většího kontrastu mezi životem a smrtí. Bílé bylo hraběčino dítě, dokud žilo, ale zemřelo na „černou smrt“, na mor, a jeho tělo zčernalo. Při pohřbu však bylo opět všechno bílé, neboť smrt dítěte by pro věřící měla být příčinou oslavy, a nikoli truchlení. Přechodem dítěte od bílé k černé a zpátky k bílé zdůrazňuje autor paradox, při němž má být krutá dětská smrt důvodem k oslavě.

Obličej i ruce už mělo celé černé. Farář šel domů. Domluvily s ním pohřeb na zítřek. Farář je poučil, že při pohřbu dítěte není třeba černé barvy, černých přikrovů a rouch; všechno nechť je v barvě bílé a na rakvi ať jsou veselé květinové věnce, neboť blahoslavení maličci jdou rovnou do ráje a smrt dítěte je důvod k radosti nad tím, že nebeských obyvatelů o jednoho přibylo. Vyslechly to a neříkaly nic. Ano, tedy všechno v bílé barvě. Dítě však bylo černé. (88)

Kontrast černé a bílé barvy se uplatňuje také ve spojení s kontrastem pozitivních a negativních pocitů. *Šel až ke mně a v rukou nesl dva kameny. Jeden bílý a jeden černý. A ty kameny měly tváře a mluvily. Jeden přísně a druhý laskavě. (216)*

Černá je kutna, kterou nosí jezuité, proto se jim mezi lidem říká černí. Navíc jde o náboženský řád mezi lidmi velmi neoblíbený, jde o něm zlá pověst, a jelikož zosobňuje ony negativní životní aspekty (tvrdý nátlak ve věci náboženské konverze, kruté tresty za neposlušnost atd.), dostává použití černé barvy při jejich označení další rozměr. *Lepší, když to ti černí ani neslyší. (94), Říká se, že na ně mají chuť černí. (121)* Stejně tak se jejich práce a výsledky z ní plynoucí nazývají černými. *Ledaskdo dneska radši zůstal v chalupě, darmo se na to ještě koukat, jak si jezoviti světi základ pro svůj černý dům. (207)*

Ačkoli každý jezuita nosí černý oděv, neznamená to ovšem, že ho jako černého kněze v negativním slova smyslu vnímají všichni okolo. Černý může být člověk jen na první pohled, jen na povrchu, zatímco duši a mysl má bílou, např. v případě dobrotivého a laskavého otce Křížulky s jeho dětsky prostou duší.

- Všichni jsme černí, paní Zuzanko.

- Navrchu. (301)

Jiný rozměr získává černá barva v případě hraběnky. Černou se hraběnka stane poté, co složí pod jezuitským tlakem a do jezuitských rukou slib vdovské čistoty. *Když na věži nad zámkem hodiny odbíjely pátou, Valdštejn už byl s černou hraběnkou v aleji za Košumberkem. (192)* Ačkoli pojem čistoty vyvolává spíš asociaci bílé barvy, hraběnka si zvolí černou barvu, kterou vyjadřuje konec produktivní části svého života. *Složila jsem vdovský slib a chodím jako černá jeptiška, protože už nic nechci a na nic nečekám. (130)* Ale použití černé barvy v jejím případě s sebou nenese negativní aspekt, jde jen o ukončení, v přeneseném slova smyslu vlastně pohřbení jedné životní etapy.

Černá barva zachycuje také hraběncin dříve blízký vztah s jezuitou Hadem, a zároveň symbolizuje její podřízení se vůli jezuitského řádu prostřednictvím pátera vyslaného na Košumberk. *Stáli proti sobě, oba v černém, přidělení si, jeden druhého si nevybral, stáli proti sobě, stáli spolu pod jedním stropem, přidělení si až do smrti, cizí, samotní a spolu, jeden druhému jediná záchrana, jeden druhému neštěstí, jeden druhému člověk. (255)*

U některých postav dochází k přechodu od jedné barvy ke druhé. Např. Tomáš Pešina z Čechorodu je páterem Hadem od začátku viděn výhradně jako ovečka, která je symbolem bílé barvy, nevinnosti a bezbrannosti. Ale když Pešina umře na mor, opět na „černou smrt“, v Hadových představách zčerná. *A viděl Tomáška, toho malého, z chodby v koleji, a viděl bílou ovečku, jak ji řezník věší za svázané nohy na hák a ovečka najednou začíná černat a vlna z ní po chuchvalcích opadá a i kůže pod vlnou je černá a plná hlíz a pryskýřů a pryskýře praskají a teče z nich voda, nebo je to snad krev, bůhví, protože je to také černé; husté a odporové a černé.(243)* Přechod je zapříčiněn pouze způsobem jeho smrti, na rozdíl od hraběnky na něj nemá vliv Pešinův život či působení. Tento přechod od bílé k černé barvě je přitom definitivní. *Tomášek je už pod kamenem. Ve sklepe. Černý. (246)*

2.4 Vůz

Vůz symbolizuje Hadovu současnost, zahrnuje okolnosti tehdejšího života, zvyklosti a způsoby přenesené z minulých dob, osudovou předurčenost a nemožnost cokoli v ní změnit. Tento význam symbolu vozu však nelze vztahovat pouze k Hadově době, je všeobecný, generální, je možné uplatnit ho i na jiné situace v dávné i blízké historii lidstva. *Všechno už bylo dávno předem určené. [...] A celým tím rozjetým okovaným vozem, po plachtu plným zbraní, peněz, erbů, zákonů a smluv, který já samozřejmě nezastavím. (172)*

Ale primární určení symbolu vozu je zastupovat samotný jezuitský řád a jeho složitou organizaci, účinky, které má na lidi kolem sebe – neovlivnitelnost, nezastavitelnost, bezohlednost.

- *Tovaryšstvo je také takový vůz? [...]*

- *Taky je plný regulí a zvyků, starých příčin, úmluv, zašmodrchaných provazů... A jede sám, je jako přízrak. Sám se řídí a je nezastavitelný, vůbec se o nás nestará. (172)*

Rozjetý vůz zároveň umožňuje jen jedinou volbu - člověk může buď nastoupit a nechat se vézt, aniž by mohl ovlivnit směr či rychlost jízdy, nebo se může nechat přejet, aniž by tím vůz zpomalil či ho odklonil ze směru. Buď se tedy nechá strhnout proudem ostatních lidí, kteří se již vezou, a usnadní si tak život, nebo se bude snažit dostat mimo tento proud, aby se stal lepším člověkem, ale riskuje tím smrt po srážce s oním vozem.

Bud' si na něj naskočíte a povezete se. Královsky se povezete. Můžete přitom ještě volat ano, hleďte, ano, takhle jsem to chtěl! Anebo se mu postavíte do cesty, zažijete si krásnou chvíli, bude se vám zdát, že sám Kristus tam stojí s vámi a z keře u cesty že někdo šeptá ejhle člověk, bude to nádherné. A pak se přikodrcá vůz, rozmačká vás a jede dál a nestalo se nic. Vy ležíte a Tovaryšstvo jede dál. (172)

Pro některé z přemýšlivějších jezuitů se symbol vozu jako Tovaryšstva Ježíšova stává varováním, aby neupadli do stejných náboženských dogmat a předsudků jako jejich bratři ve víře. *Kdybych jen trošku cítil, že se do té díry propadám, že už si číhám na ten vůz, měřím si vzdálenost a krouším nožkou, abych dobře naskočil, chytnu se za hlavu a otočím se a budu utíkat... (174)* Některí jiní ani tak nechtějí naskočit na vůz, ale spíš se jim přičí opustit přítele, který naskočit nechce. *Přece ho nenechám stát samotného proti tomu vozu. (173)*

Posléze vůz symbolizuje blížící se nutnost rozhodnutí - nechat se vézt, ovšem nejistým směrem, který se nám nemusí líbit, nebo se nechat rozjetým kolosem převálcovat a projevit přitom individualitu a vlastní vůli. *A vůz už jede, slyšíte? Bud' budem stát, anebo naskočíme. (198)*

Nakonec vůz zachycuje Hadovo rozhodnutí naskočit, i pocity, které při jízdě má. *A Vojtišek se veze a občas si ještě pomyslí ne, takhle jsem to nechtěl, občas truceje, občas i skučí, ale veze se, sem tam polkne kyselou slinu, a veze se. (292)*

2.5 Vězení

Vězení a svoboda nemusí být vždy ostrými antonymy. Žít ve vězení nemusí vždy znamenat, že člověk postrádá svobodu, a naopak žít na svobodě může mít společné rysy s uvězněním. V případě Ondřeje Zicha dochází k situaci, kdy je zavřený v košumberském vězení, ale paradoxně se tam cítí stejně volný jako dříve venku, neboť si dokáže svobodu nosit v sobě. *Já mám svobody, že se ti o ní v životě nezdálo. Já si ji nosím s sebou, víš? Mně je jedno, kde s ní bydlím. (248)* Dokonce tvrdí, že právě venku

je pro většinu lidí vězení, nemají moc cokoli udělat nebo změnit, projevy svobodné vůle jsou tvrdě trestány a život není v rukou lidí, ale vrchnosti a církve. *Možná právě tam venku je vězení. [...] Podívej se tady na tu mříž. Víš tak jistě, na které její straně je vězení? (248-249)* Nakonec Zich odmítá Hadovu možnost vrátit se na svobodu a zůstává dobrovolně ve vězení, které pro něj i přes špatné životní podmínky znamená absolutní volnost na rozdíl od světa venku, který je spoután konvencemi a předsudky, jež člověk nedokáže ovlivnit nebo se z nich vymanit.

Naopak v Hadově případě se ve vězení změni jím vysněná a úspěšně dokončená stavba jezuitské rezidence. *Nech toho, mnichu, nelez do pasti! Veliká, přísná, chmurná, s těžkým a drahým portálem. (254)* Zatímco při pobytu na Košumberku měl páter Had ještě šanci, že bude moci odejít pracovat někam jinam, v okamžiku, kdy dostavěl rezidenci a nedobrovolně se stal superiorem, uvázal si na nohu řetěz s těžkou koulí, který už mu dovolí odejít jen na onen svět. Jeho domněnku mu potvrdí i bezelstný a citlivý otec Křížulka. *Postavil jste si tu pro sebe vězení. (258)*

Pro hraběnkou se vězením stává pozemský svět, neboť už je připravená na odchod, na druhé straně ji čekají její příbuzní a děti, ale Bůh jí odepírá možnost zemřít.

Nakonec vyslovuje autor ústy pátera Hada závěr, že jistým způsobem jsme ve vězení, bez možnosti prosadit svou vůli, všichni. *Všechno se děje mimo nás. Nikdo se nikoho na nic neptá. Všechno se děje ve velikém sále s mapami a obrazy na stěnách a my přihlížíme, zamčeni ve skleněné skříni. (254)*

Závěr

Ve snaze zachytit rysy charakteristické pro členy dvojic, které se postupem času utvářejí, ať už jde o rysy, jež postavy spojují nebo naopak rozdělují, jsem díky podrobné analýze postav zjistila, že v obou případech je jich více, než by se zdálo na první pohled. Mohlo by se zdát, že v povaze každé dvojice jsou shodné i kontrastní okamžiky zhruba ve stejném poměru, popř. že jedny z nich mírně převažují. Avšak u některých dvojic se vyskytují takřka výhradně jen rysy zcela shodné (Had/Libertin) nebo naopak významně převažují rysy protikladné (Had/Hampl).

Zároveň jsem došla k poznání, že většinu postav nelze považovat za stálé a neměnné, neboť postup času a působení okolních vlivů se formou změn nějakým způsobem podepíše na charakteru každého. Tedy přestože mají dvě postavy v jedné chvíli stejné rysy, díky nějaké zásadní události nebo změně okolností u nich dojde k přehodnocení názoru a změně postoje (hraběnkou uzdravení její dcery přesvědčí o zázračnosti obrazu Marie, ačkoli jeho moci dříve nevěřila; aby se Matěj Tanner nemusel vzdát nejvyššího postu v jezuitské hierarchii, potlačí své přesvědčení o nutnosti zásadním způsobem reorganizovat řád). A naopak postavy s dříve rozdílným názorem může životní zkušenost spojit, i když třeba jen na omezenou dobu (Had po exerciciích nachází zalíbení v činech fanatického Hampla, ale jen do hraběněčiny smrti).

Během života jsou Šotolovi hrdinové často vrženi do podobných situací, a ačkoli do nich vstupují ze stejného místa a s podobným názorem, mnohdy se proti předpokladům vyplývajícím z jejich dosavadní charakteristiky zachovají jiným způsobem, než by čtenář čekal (při provokaci Ondřeje Zicha odvážně zasáhne páter Křížulka, zatímco dosud aktivnější páter Had dává přednost nečinnosti). U některých postav se rysy výrazně dominantní postupně ztrácejí a jsou nahrazovány jinými, především lhostejností a pohodlným fatalismem (Hadův zájem o životní podmínky prostých lidí se vytrácí, hraběněčina chuť do života se pod ranami osudu a jezuitským nátlakem mění v rezignaci). U jiných postav se vlastnosti dosud neviděné či pouze latentní začínají prosazovat a stávat se vůdčími (Hamplova touha ovládat lidské životy).

Nalézání shodných rysů mezi postavami mi pomohlo hlouběji se do nich vcítit a lépe pochopit jejich životní postoje a jejich konání (osamělost společná hraběnce i páteru

Hadovi jim pomohla najít k sobě cestu, podlehnutí moci mění povahu Matěji Tannerovi i Hadovi).

K hlubšímu pochopení konání postav mne přivedlo také rozpracování motivické roviny, neboť v příběhu se tak objevilo mnoho dalších významů, které mi usnadnily proniknutí a vcítění do děje. Díky podrobné analýze jednotlivých motivů se ukázala úžasná škála jejich významů a naplno vynikla rozmanitost, kterou jim Šotola dokázal vtisknout. Tentýž symbol má jiný význam pro každou z postav (pro hraběnku je kámen živou bytostí, v Hadových očích znamená kámen osamělost) a navíc se tento význam mění v závislosti na změně životních okolností (proměnlivost kamene v mysli hraběnky).

Důležitost a perfektní propracovanost symboliky v Šotolově díle je patrná z toho, jakým způsobem dodalo vhodné umístění některých symbolů vysloveným myšlenkám na spoustě míst mnohem obecnější a osudovější charakter, než bylo patrné po prvním přečtení (nezastavitelnost vozu jako symbol nemožnosti významně měnit dějiny).

Ačkoli jsou Šotolovy romány obecně zjednodušovány na tvrzení, že malého člověka vždy převálcují velké dějiny, nebo vykládány jako alegorie komunismu, mám za to, že nejen tyto významy měl Šotola na mysli, když svá díla tvořil.

Seznam použité literatury

Primární:

ŠOTOLA, Jiří. Tovaryšstvo Ježíšovo. Odpovědná redaktorka Lenka Ščerbaničová. 2. vyd. Praha : Československý spisovatel, 1990. 384 s. Žatva. Ilustrovaná řada; sv. 54. ISBN 80-202-0129-7.

Sekundární:

1. BLAHYNKA, Milan. Denní chléb : Bilance - medailóny - recenze. Odpovědný redaktor Václav Kubín. 1. vyd. Praha : Československý spisovatel, 1978. 340 s. Kritické rozhledy. Velká řada; sv. 24.
2. DOKOUPIL, Blahoslav. Čas člověka, čas dějin : (Poznámky k vývoji české historické prózy 1966 - 1986). Odpovědná redaktorka Eva Vašíčková. 1. vyd. Praha : Československý spisovatel, 1988. 96 s. Puls; sv. 17.
3. DOKOUPIL, Blahoslav. Dějiny z pohledu: Jiří Šotola. In MATONOHA, Jan, JANÁČEK, Pavel. Život je jinde...? : Česká literatura, kultura a společnost v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století. 1. vyd. Praha : Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky, 2002. IV. s. 263-268. ISBN 80-85778-35-1.
4. DOKOUPIL, Blahoslav, ZELINSKÝ, Miroslav. Slovník české prózy 1945 - 1994. 1. vyd. Ostrava : Sfinga, 1994. 490 s. ISBN 80-85491-84-2.
5. GALÍK, Josef, et al. Panorama české literatury : (Literární dějiny od počátků do současnosti). Redigovali Lubomír Machala, Eduard Petruž. 1. vyd. Olomouc : Rubico, s. r. o., 1994. 552 s. ISBN 80-85839-04-0.
6. JANKOVIČ, Milan. Jiří Šotola: Tovaryšstvo Ježíšovo : Miroslavu Červenkoví k 60. narozeninám. Česká literatura. 1992, roč. 40, č. 5, s. 512-521.
7. KARFÍK, Vladimír, KOLÁR, Jaroslav, POHORSKÝ, Miloš. Rozhovor nad románem Jiřího Šotoly Tovaryšstvo Ježíšovo. Orientace : literatura, umění, kritika. 1970, roč. 5, č. 3, s. 79.
8. SVADBOVÁ, Blanka, TÁBORSKÁ, Jiřina, VOJTKOVÁ, Milena. Slovník českých spisovatelů od roku 1945 : Díl 2, M - Ž. Vedoucí redaktor Pavel Janoušek. 1. vyd. Praha : Brána, 1998. 792 s. ISBN 80-7243-014-9.